

ПЕСНИВЕЦЪТ НА ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР ОТ 1337 ГОДИНА*

Елисавета МУСАКОВА (София)

Псалтирът, писан за цар Иван-Александър, известен като Софийски (или Кукленски) Песнивец е известен отдавна на българската наука¹, но въпреки това на неговите кодикологични и палеографски особености все още не е обръщано нужното внимание². Ръкописът по всяка вероятност е би създаден в Търново, в дворцовия скрипторий и тъй като е бил предназначен за царя, неговото писмо и украса са изработени много нещо и грижливо. По съдържание представлява тълковен псалтир, в който тълкувателните слова следват всеки псалтирен стих и образуват с текста на Псалтира една цяла текстова колона. Заглавията са изписани с киновар или с киновар и синьо, инициалите (големи и малки), с които започват псалтирните стихове са червени, а малките инициали на тълкувателните редове — сини, така че двата текста се отделят ясно един от друг, за което спомагат и допълнителните знаци в полетата на листовите, изписани със същите цветове. Повечето инициали, с които се отбелязват началата на отделните псалми са тънки, киноварни, но в някои случаи са използвани и двата цвята; инициалът при началния псалм е плетеничен, оцветен в червено и зелено (синьозелено), в два цвята е оцветен и инициалът при псалм 44 (л. 82а), а инициалът при псалм 77 е оцветен в синьо и златно и украсата му следва византийски образци. Заставките в края на псалмите и над Похвалата на царя са тънки, лентовидни, оцветени отново в червено и синьо, а единствената заставка с миниатюра в ръкописа е над началото на псалм 77. Тя е изработена по византийски модел и неин близък аналог е една от заставките в четириевангелието от Кара-Хисар, датирано последната четвърт на XIII в.³ Цялостното естетическо оформление на ръкописа, както и на редица търновски ръкописи от втората половина на XIII-XIV в., се влияе от образците, взети от византийски ръкописи от XI-XII в.⁴ Общото декоративно третиране на Песнивеца можем

---

* Докладът, представен на Шестия симпозиум „Търновска книжовна школа“, е разширен вариант на доклада, четен през декември 1993 на Младежките четения в памет на акад. Иван Дуйчев.

да сравним например с един византийски тълковен псалтир от XI в. (Виенска Национална библиотека, Cod. Theol. gr. 294)⁵, в който сините и червените инициали са използвани със същата цел. Орнаменталната система в търновските ръкописи обаче се изгражда и на базата на преработените собствени традиции, отнасящи се до плетеничните и животинските мотиви, които влизат в специфични комбинации с византизизиращите форми на отделните ѝ елементи⁶.

Прецизното композиране на отделната страница с ясно разграничената чрез цвета, големината, орнамента, функцията на шрифтовете, йерархичното съотношение между различните видове графични и художествени сигнали, сегментиращи текста според неговото литургично направление, обхващането в единна графо-лингвистична редакция на словесно-образното съдържание на ръкописа⁷, е процес, тясно свързан с исихазма и неговото влияние върху духовния живот на Византия и България. Езиковото и литургичното уеднаквяване на богослужебните книги, постигнато чрез идеята за поддържане верността на текстовете означава — още преди окончателната реформа на Патриарх Евтимий, старателно издирване на правилните образци — както византийски, така и собствени, за славянската книжовност. Когато на църковната книга се гледа като на организъм, чиито части могат да работят само, ако са подредени по определен начин, то композирането има първостепенно значение. Именно подредбата на Песнивеца е обект на нашия интерес сега.

Известно е, че в днешния ръкопис липсват листове в основната псалтирна част (тетради II и IV)⁸ и в края, там, където са били Библейските песни и където днес се пада Похвалата. Подшиването на ръкописа и лошото състояние на последните му листове силно затруднява работата по възстановяването на оригиналния му вид. Още П. Сырку и Б. Цонев са изказвали съображения за правилната последователност на псалтирния и допълнителните текстове, каквито в случая са Похвалата и две тълкувания: на Символа на вярата и на Господнята молитва. П. Сырку смята, че Похвалата, която е на днешни л. 311а—312б, е стояла в началото, но без да посочва къде точно — дали преди началото на псалм 1, дали преди списъка на псалмите или преди всички останали текстове⁹. Б. Цонев обръща внимание на вмъкнатата тетрада, съдържаща двата тълкувателни текста, която нарушава обема и подредбата на нормалната тетрада 22. Той допуска, че тя първоначално е принадлежала на друг ръкопис или пък е била прибавена на края на ръкописа; днешното ѝ вмъкване след края на псалм 76 и преди началото на псалм 77 (л. 152б) е станало вероятно при последното подвързване на ръкописа¹⁰. В една своя публикация Е. Коцева изказва мнение за цялостния замисъл при поместването на двете тълкувания преди миниатюрата с образа на Христос Стар на дни¹¹.

В резултат от оглеждането на началните листове на ръкописа, установяваме, с известно колебание, че листът, залепен на корицата образу-

ва двоен лист с днешния л. 6, последен от първата тетрада. (Несъответствието между номерацията и реалният брой листове днес се дължи на това, че първите два празни листа не са отброени). Това наблюдение, от своя страна, ни дава основание да смятаме, че в началото на тетрадата няма място за други текстове, т.е. нито Похвалата, нито тълковните слова са стояли някога в началото на ръкописа.

Днешната тетрада с оригинална номерация KB (XXII), в която се падат вмъкнатите тълкувания и единствената миниатюра в ръкописа показва освен прибавянето на допълнителна тетрада, още някои нередности. Върху днешния л. 158а, който е в средата на тетрадата (оригиналната!), личат само отпечатъци от натиска при линирането на друг лист, който е бил поставен върху него при приготвянето на тетрадите¹³. Срезове от изчертаването на редовете с острия инструмент личат на днешния л. 159а, което означава, че в действителност той би трябвало да се намира в средата на тетрадата. Размяната на местата на първоначалните двойни листове във вече готовата за писане тетрада е станала, когато писачът и художникът са установили, че миниатюрата ще се падне на тъмната (т.е. остърганата от животинския косъм) страна на пергаментния лист а тя не дава такава гладка и равна повърхност за живописване каквато се получава откъм светлата (месна) страна на пергаментата¹⁴.

По-съществено е обстоятелството, че всъщност и л. 158, и л. 159 са само половинки от някогашни сгънати на две листове, защото виждаме техните отрязани краища. Тяхното мислено възстановяване ще даде точния брой от осем листа в тетрада XXII. Ако ги съпоставим с двата листа, на които е написана Похвалата, ще установим, че те отговарят точно на редуването на тъмна-светла страна и то като се съобразяваме със споменатото вече разместване на листовете. Изграждайки хипотезата, че Похвалата към царя е била изписана първоначално след края на псалм 76 и преди началото на псалм 77, а по-късно по някаква причина двата листа с нея са били отрязани и поставени на друго място в ръкописа, трябва да допуснем, че двата двойни средни листа в тетрадата са били днешните лл. 311—159 и 312—158. Както посочихме, л. 159 е бил средният линиран лист и това съвпада с такава възстановка, защото е линиран и неговият евентуален съседен, днешен л. 311б. За съжаление, щастливите съвпадения стигат дотук, тъй като противно на правилата в системата за линиране, използвана в ръкописа, е линиран и днешен л. 312а, вместо да е налице отпечатък от натиск върху л. 312б. (Вж. схемата) Наличието на срезове от линиране върху днешни лл. 311б и 312а говори по-скоро в полза на предположението, че похвалата е написана на самостоятелен двоен лист, разлинован от вътрешната страна както средните листове в другите тетради. При това положение ще трябва да оставим без твърд отговор въпроса за първоначалното място на Похвалата, вмъкната днес в частта на Библиейските песни, освен ако не приемем, че е стояла в края на ръкописа.

Независимо от представените тук доводи за и против разполагането ѝ преди началото на псалм 77, Похвалата би оформила едно композиционно и смислово цяло с листа, на който се намира миниатюрата, тъй като тя е заобиколена с особени текстове. Над нея със златни букви е изписано „Иван Ялезан/д/р црь бѣгар/в/мѣ“, а в дясното и долното полета на листа върви червенослов със следното съдържание: „сѣркчѣ, снѣ сътворено вы/с/, въ по/м/ощѣ и оутвърж/д/енне, нв/д/ноу Ялезан/д/роу црю бѣгар/в/м/ паче же и грѣкомѣ. и вѣди въсѣгда дѣнь“. За да вникнем в замисъла на царския Песнивец, би ни помогнало познаването на историята на възникването му, но за съжаление нямаме други данни освен тези, които се съдържат в самата Похвала и в текста около заставката с миниатюрата. Тържественният тон, изреждането на качествата на владетеля, на неговите победи и пр. славословия звучат подходящо за събитие като заемането на престола от Иван-Александър. То, както е известно, не е станало в годината на написването на псалтира, а тя от своя страна не е посочена в историческите извори като дата на важно събитие от царуването на българския владетел. Й. Андреев е изказал предположението, че ръкописът е бил изготвен в годината, когато царят реално е утвърдил властта си, справяйки се с вътрешното и външното положение¹⁵.

Още един аспект, в който би трябвало да търсим основание за разполагането на Похвалата в средата на ръкописа, е връзката между нея и съдържанието на миниатюрата. Изображението на Христос Стар на дни не е типично при илюстрирането на средата на византийските псалтири. Обикновено в т. нар. илюстрирани псалтири от аристократичната редакция¹⁶ на това място се разполага миниатюра, представяща Мойсей, който дава закона на юдеите¹⁷. Композицията илюстрира съдържанието на псалм 77. Твърде обичайно е в същото време въвеждането на илюстрация с христологичен сюжет — образ на самия Христос или включването му в сцената с Мойсей в качеството му на зримата ипостас на Бога — такава илюстрация виждаме в псалтира от ок. 1300 г. Vat. Palat. gr. 381, където Христос е представен като Стария на дни¹⁸. Христологизирането на изображенията в тази част на Псалтира е засвидетелствано още през IX в.¹⁹ и идва главно по линия на тълкувателните коментари към Псалтира, които разкриват изразената в неговото съдържание връзка между стария, ветхозаветен и новия, евангелски закон²⁰. Основанията на тези тълкувания се намират в съдържанието на края на псалм 76 и началото на псалм 77, а също и във възприемането на средата на Псалтира, т.е. границата между първата и втората десетка от катизми след псалм 76, като място на „завръзка“ между Стария и Новия завет²¹. Ако в псалтира, писан ок. 1080 г., който се намира във Вашингтон (Дъмбартън Оукс Cod. N 3)²², над псалм 77 се намира заставка с изображение на Христос Пантократор, то изглежда, че през XIV в. съществува тенденция към усложняване на идеята с въвеждането на образа на Христос Стар на дни, както

виждаме в палатинския псалтир и в три славянски псалтира — Песнивеца от 1337 г., Томичевия псалтир от ок. 1360 г. и Мюнхенския от края на века²³.

Образът на Христос Пантократор, анализиран от А. Грабар като съвършения зрим образ на византийската теокрация²⁴ би бил съвсем на място в Песнивеца след Похвалата към българския цар. Замяната му с изображението на Стария на дни премества смисловия акцент върху темата за предвечността на въплътения Логос, за единосьщието на Отца и Сина и разширява тълкуванието на приемствеността между Стария и Новия завет. Оттук може да се осъществи и прехвърляне към конкретната ситуация, в която е създаден Песнивецът — Иван-Александър се проявява като защитник на православието, за което съдим по събора, свикан от него през 1360 г. срещу богомилите и „жидовската ерес“, която не признава троичността на Бога и обявява Мойсеевия закон за единствен²⁵. Независимо от по-късната дата на събора, и независимо от официалния си, етикетен тон, Похвалата характеризира владетеля чрез личността на Константин Велики, парадигмата на християнските владетели, обединяваща воинската добродетел и благочестието и с това също намеква за реалните му политически прояви. Погледната от този ъгъл, миниатюрата се вписва и в контекста на традиционните тълкувания на „средата“ на Псалтира, и в контекста на Похвалата, и в контекста на представата за владетеля като подобие на небесния монах.

За да приключим обсъждането на възможностите Похвалата към царя да е била поместена в средата на ръкописа, трябва да си зададем въпросите какво друго биха могли да съдържат двете отрязани половинки от листовете и дали тетрадата не е била „осакатена“ така още в процеса на изготвяне на ръкописа и допълването му с тълковния Символ и Отче наш. Има вероятност поне един от тези листове да е бил празен, тъй като празното място е начин за обозначаване на „цезурата“ в средата на Псалтира — в Болонския псалтир такава пауза има след края на псалм 76, която е запълнена с приписката на писачите Йосиф и Тихота, а в Норовския псалтир върху едната страна на такъв лист е разположен магически буквен квадрат, в който се чете „достиге средкк медоточнаа книга“. Другата възможност е единият или двата листа да са били изписани с други миниатюри, тъй като струпането на миниатюри във възловите точки на византийските псалтири от аристократичната редакция не е нещо необичайно: ще посочим пак палатинския псалтир, а също и двата илюстрирани славянски псалтира — Томичевия и Мюнхенския. В същото време обаче би било странно такова изобилие на миниатюри само на едно място в ръкописа и това вече би противоречило на структурата на този тип книга; логично би било да има миниатюри и в другите важни части на ръкописа — началото му и началото на цикъла с Библейските песни. За уводни миниатюри, както стана ясно, не е имало място в пър-

вата тетрада, затова предположението, че пред псалм 77 е имало други, фронтисписни миниатюри остава необосновано.

Така, въпреки невъзможността да докажем, че в средата е била поместена Похвалата, все пак оставаме наясно с факта, че някаква част от ръкописа е била махната, за да може на нейно място да се вложи тетрадата с тълкуванията на Символа на вярата и на Господнята молитва. Интересното е, че в казаното по-горе вече се набелязва превдоподобността и на другото допускане, а именно, че тълкувателните текстове се свързват с миниатюрата над псалм 77.

Символът на вярата и молитвата „Отче наш“ влизат в съставите на византийските тълковни и нетълковни псалтири — ще посочим псалтир от IX в. от синайския манастир „Св. Екатерина“ (Sin. gr. 30)²⁶, където Символът предхожда тълкувателни текстове на св. Йоан Златоуст и самата псалтирна част, друг синайски псалтир от IX в. (Sin. gr. 32), с молитвата и Символа в началото²⁷, Псалтира на св. Гереон от Виенската Национална библиотека (Cod. Theolog. gr. 336) от ок. 1077 г., с молитвата и Константинополския символ, поместени съответно след двете миниатюри в уводната част на псалтира и изписани от по-късна ръка²⁸, изчезналият псалтир от Университетската библиотека в Берлин, № 3807, от XI-XII в.²⁹ и др. Случаи на разполагането на тези текстове в средата на византийски псалтири не са ни известни, но познаваме един славянски, покъсен пример — тълковния псалтир от края на XI в. (НМРМ 1/3)³⁰, който съдържа на това място същите тълковни варианти на Символа и молитвата, чиито гръцки прототипи все още не са открити³¹. Преди да се спрем на този композиционен вариант в подредбата на псалтирите, ще довършим мисълта си по повод алтернативната възможност за реда на текстовете. Като имаме предвид посочената „завръзка“ между двата закона, символично отнасяна към средата на Псалтира и осъществявана на базата на християнската идея за вечността с въвеждането на образа на Христос Стар на дни ние стигаме и до позоваването върху догмите за еднотелността и троичността, директно изразени в Символа, присъединен към състава на Софийския Песнивец. Погледнато оттук, обединяването на тълкувателните текстове с миниатюрата в средата на книгата изглежда добре обмислено предварително.

Появата на Символа и молитвата, включително и в тълковния им вариант³² в средата, вместо в началото на псалтирите би трябвало да се дължи на промяна в отношението към богослужебната и смисловата схема на Псалтира. Без да познаваме византийската практика, ние можем да съдим само от представеното в българските ръкописни паметници и да приемем, че това преместване на текст от Псалтира е станало през XIV в. в доевтимиево време. Песнивецът, според нас, е свидетелство за тази промяна в композицията на книгата, която вероятно е станала не много време след написването ѝ. Дали тетрадата с двата тълковни текста е би-

ла допълнително изработена, за да се прибави към написания ръкопис или е била част от него, впоследствие прекомпозирана, остава да решим. Поради изложените по-горе съображения за оформянето на първата тетрада смятаме, че тези листове едва ли са били в уводната част на ръкописа. Че не са били първоначално предвидени и за тетрадата, в която са днес, е ясно от ненормалното увеличение на броя листове там. Тъй като писмото и скромната графична украса на заглавията напълно съвпадат с палеографските особености на писмото от Песнивеца³³, ще изкажем мнението, че листовите с тълковните текстове, образуващи непълна тетрада, са били допълнително и самостоятелно изработени, за което впрочем подсказва и типът линиране на страниците, поради възприемането на нова идейна концепция за цялостното съдържание и подредба на ръкописния Псалтир; това е станало скоро след написването на книгата и вероятно в същото ателие, което е могло не само да спази необходимата писаческа норма, но и да осигури същия писач.

Накрая, макар и съвсем накратко, ще се спрем на още един детайл, отнасящ се до византийските образци на миниатюрата, а и на славянските копия изобщо. Освен цитирания в началото аналог, заставката-миниатюра от Новия завет с Псалтир от Британския музей (Add. MS 11 836) от XII в.³⁴ също показва сходства с разгледаната миниатюра в Песнивеца. Обвързването на евангелска и старозаветна тематика в илюстрациите на псалтирите е традиционно, както видяхме, поради коментарите на църковните отци и по-късни църковни писатели, но то се изразява директно в една цялостна концепция, в случаите, когато реално двете книги са обединени в един том, за което има достатъчно примери във византийските ръкописи³⁵. Следователно, имаме право да допуснем, че необикновената по съдържание миниатюра в Песнивеца е заета от византийски образец, съдържащ Евангелие и Псалтир, а защо не и съдържащ само Четириевангелие, когато се сетим за Лондонското четириевангелие и неговия византийски прототип — Cod. Paг. gr. 74 от XI в.³⁶, където заставката над евангелието на Матей съдържа изображението на Христос Стар на дни.

Съзнавайки, че само сме набелязали едно далеч по-широко проучване на славянската и византийската традиция в украсата на Псалтира, се спряхме на неговата композиция, в един конкретен случай, защото в нея се влага специфичен смисъл и защото тя се оказва симптоматична по отношение редакционните богослужебни промени на българския средновековен Псалтир.

БЕЛЕЖКИ

¹ Стоянов, В. Български стар ръкописен паметник от XIV век. — Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец. Кн. XXI и XXII. Средец, 1887, 267—268; Архангельский, А. Болгарский Песнивец 1337 года. — Известия ОРЯС, 2, 1897, № 3, 786—794; Цонев, Б. Славянски ръкописи в Българската акаде-

мия. — Сб БАН VI, 1916, с. 4—13; **Кодов, Х.** Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките. С., 1969, с. 11—16.

² Вж. накратко за украсата му в **Джурова, А.** За характера на културния модел през XIV в. — В: Доклади на II Международен конгрес по българистика. София, 23 май-2 юни, 1986. Изобразително изкуство и архитектура. С., 1988, 10—18; Орнаменталните стилове в ръкописната книга на Втората българска държава. — Славянска палеография и дипломатика. Т. I. С., 1980, с. 205; Традиции и нови моменти в илюстрираните български ръкописи от XIV век. — В: Традиция и нови черти в българското изкуство. С., 1976, 21—32; Традиционализъм лицеви рукописей XIV века. (О рукописях, возникших во время царствования Ивана Александра 1331—1371 гг.) — Славянские культуры и Балканы. Т. I. С., 1978, с. 305, 306; 1000 години българска ръкописна книга. С., 1981, с. 43; **Коцева, Е.** Развитие на българското кирилско писмо през XIV—XV в. — Славянска палеография и дипломатика. 2, 1985, с. 34—35.

³ **Бакалова, Е.** Цитирам устно изказване. За ръкописа вж. **Colwell, E.C., H. R. Willoughby.** The Four Gospels of Karahissar. I—II. Chicago, 1936.

⁴ Срвн. у **Джурова, А.** Орнаменталните... с. 205; 1000 години... с. 43—44.

⁵ Видян на място благодарение на стипендията, отпусната ми от Фондация Пол Гети през 1994—1995 г. за научно изследване на ръкописи във Виена, Рим Париж и др. За ръкописа вж. **Buberl, P., H. Gerstinger.** Die byzantinische Handschriften der Wiener Nationalbibliothek. Leipzig, 1937, S.

⁶ Един красноречив пример, макар и по-късен от разглеждания от нас ръкопис е орнаменталната украса на Томичевия псалтир. Вж. **Щепкина, М.** Болгарская миниатюра XIV века. Миниатюра псалтыри Томича. Москва, 1963, с. 47 сл.

⁷ **Коцева, Е.** За „укарасата“. — Сборник в чест на проф. Донка Петканова (подготвян за печат).

⁸ **Цонев, Б.** Цит. съч., с. 9.

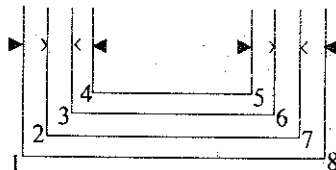
⁹ **Сърку, П. А.** К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. I, 1: Время и жизнь Патриарха Евтимия Тырновского. СПб., 1898, 369—370, 417.

¹⁰ **Цонев, Б.** Цит. съч., с. 9.

¹¹ **Коцева, Е.** Особенности содержания и подразделения псалтыри. — Полата кънигописнага, 14—15, 1985, с. 48.

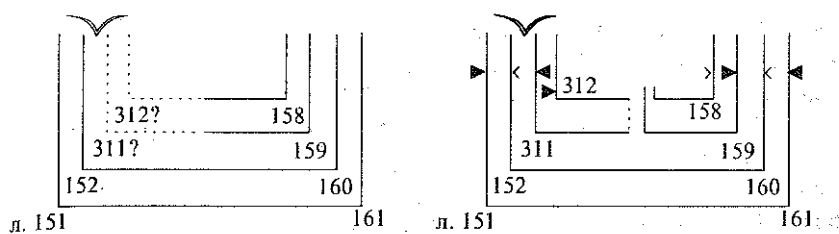
¹² Подреждането и линирането на листовете (системата, по която то се прави) не отговаря на установените норми, доколкото сме установили при първото проучване на ръкописа.

¹³ Смятаме, че линирането на листовете в тетрадата отговаря на система 11, вж. **Leroy, J.** Quelques systemes de reglure des manuscrits grecs. — In: *Studia codicologica (Texte und Untersuchungen, 124)*. Berlin, 1977, p. 305. Графично представена, тя изглежда така:

Триъгълниците означават натиск и срязване на листа, а отворените триъгълници — отпечатъците върху долните листове от този натиск.

— прибавените допълнително листове

¹⁴ В четириевангелието от началото или втората четвърт на XIV в. от Народната библиотека в София (НБКМ 22) миниатюрата с евангелист Лука (л. 121а) е разположена не на гърба на листа, в съседство със следващия я евангелски текст, както е установено във византийската традиция, а на лицето, тъй като то се пада на гладката (месна) страна на пергаментата.

¹⁵ Андреев, Й. Две хронологически изправки към епохата на цар Иван-Александър: кога Иван-Александър е стъпил на българския престол и през коя година се е състоял съборът против богомилите и евреите. — В: Търновска книжовна школа. 4. Културно развитие на българската държава, край на XII—XIV в. С., 1985, 302–309, вж. с. 306.

¹⁶ Терминът, при цялата му условност, се отнася към псалтири, в които илюстрациите във вид на фронтисписни миниатюри (или миниатюри в текста) са разположени на няколко места в книгата — обикновено в началото, средата (псалм 77) и края, както и при Библейските песни. Използван е при описването на прочутия псалтир от Националната библиотека в Париж (Par. gr. 139) от X в., вж. Кондаков, Н. Миниатюри греческой Псалтйри IX века из собрания А. И. Хлудова в Москве. — Древности. Труды Московского археологического общества, VII, 1878, 162–183; Tikkanen, J. Die Psalterillustration im Mittelalter. Bd. I. Die Psalterillustration in der Kunstgeschichte. Helsinki, 1895; Cutler, A. The Aristocratic Psalters: the State of Research. — In: Actes du XVe Congrès International d'Etudes byzantines. Rapports et rapports. Art et archéologie. Athenes, 1976, 231–257.

¹⁷ Weitzmann, K. The Psalter Vatopedi 761. Its Place in the Aristocratic Psalter Recension. — Journal of the Walters Art Gallery, 10, 1947, 21–51.

¹⁸ Der Nersessian, S. A Psalter and New Testament Manuscript at Dumbarton Oaks. — Dumbarton Oaks Papers 19, 1965, p. 174 ff.

¹⁹ Ibid., p. 172.

²⁰ Stork, H. W. Psalter/Hymnar. — In: Liturgie und Andacht. Bibliotheca Apostolica Vaticana am Erzbischofliche Diözesanmuseum Köln, 1993; Köln, 1994, S. 52–54.

²¹ Повече за средата на псалтира и за оформянето ѝ специално в българските средновековни псалтири вж. Мусакова, Е. Композицията на Псалтира. — В: Сборник в чест на проф. Донка Петканова (подготвян за печат).

²² Der Nersessian, S. Op. cit.

²³ Джурова, А. Томичов псалтир. В два тома. С., 1990; Strzygowsky, J. Die Miniaturen des serbischen Psalters der Königlichen Hof- und Staatsbibliothek in München. Wien, 1906.

²⁴ Грабар, А. Религиозното изкуство и Византийската империя в епохата на Македонската династия. — В: Грабар, А. Избрани съчинения. Т. I. С., 1982, 112–131.

Вж. за обединяването на идеята за монарха с образа на единосъщния с Отца си Христос като потвърждение на Веруюто с. 120 сл.

²⁵ Джурова, А. Цит. съч., с. 63, 103.

²⁶ Weitzmann, K., G. Galavaris. *Illuminated Manuscripts at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. Vol. I. From the Ninth to the Twelfth Century.* Princeton, New Jersey, p. 15—16, fig. 1-3.

²⁷ *Ibid.*, p. 16—17, fig. 4—6.

²⁸ Ръкописът е проучен на място във Виена. Вж. за него Buberl, P., H. Gerstinger. *Op. cit.*, S. 35, N 7.

²⁹ Cutler, A. *The Aristocratic Psalter in Byzantium.* Paris, 1984, p. 30, fig. 102-105.

³⁰ Райков, Б., Х. Кодов, Б. Христова. Славянски ръкописи в Рилския манастир, Т. I. С., 1986, с. 23—25, Кат. № 2.

³¹ Кодов, Х. Цит. съч. Вж. и посочената литература.

³² Тълковният вариант на Символа на вярата се среща често в славянски номоканони, в някои сборници, а даже и в евангелия. Вж. Кодов, Х. Цит. съч.

³³ Цонев, Б. Цит. съч.

³⁴ Galavaris, G. *The Illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels.* Wien, 1979, p. 76, fig. 61.

³⁵ Laur., *Cod. Plut. VI, 36* — края на XII в.; Palermo. *Bibl. Nazionale, dep. Museo 4*, последната четвърт на XII в.; Paris, *Bibl. Nationale, Suppl. gr. 1335*, посл. четвърт на XII в.; Athos, *Lavra A 13*, XII в. (?) Athos, *Lavra B 26*, вт. пол. на XII в. Вж. Cutler, A. *The Aristocratic...* N 22, 38, 41, 9, 12; *Dumbarton Oaks Cod. 3* — Вж. Der Nersessian, S. *A Psalter...*

³⁶ Der Nersessian, S. *Two Slavonic Parallels of the Greek Tetraevangelion.* — *The Art Bulletin*, 9, 1927, 1—52.